

țiile și procesul de urbanizare a lumii romane; inscripțiile și istoria dreptului antic, inscripțiile și viața economică a Greciei și a Romei, inscripțiile și istoriografia greacă a secolelor V-IV î.e.n. Deschise prin alocuțiuni ale unor buni cunoscători ai problemelor în discuție, — Denis van Berchem, Hans Julius Wolff, Harry W. Pleket, Franco Sartori. — fiecare din aceste ședințe a oferit ascultătorilor mănunchiuri de rapoarte întocmite și ele de specialiști aleși cu grijă. O înșirare a tuturor ar fi prea lungă, și, de altminteri, n-ar scuti pe nimeni din cei interesați să recurgă la citirea textelor. Mai curând mi se pare util să arăt că în ședințele de secții — opt la număr — organizate după-amiaza și grupind comunicări legate între ele fie prin subiect (epigrafie arhaică, istorie a religiilor, istorie militară, prosopografie, metodă și tehnică epigrafică), fie după un criteriu geografic (Spania, Africa de Nord, țările dunărene, Grecia și Asia Mică), s-au oglindit în chip superlativ nu numai noutatea dar și marea varietate a descoperirilor recente de inscripții de pe întinsul lumii antice. Pentru a putea fi cuprinse toate în volum, a fost nevoie ca autorii să le înfățișeze într-o formă extrem de concisă, dar, fie și în aceste condiții, specialistul nu-i lipsit de posibilitatea de a-și face o idee despre noutatea documentului și valoarea interpretării.

În ședințe de seară, oarecum în afara programului, s-au examinat, la cererea unor grupuri de congresiști, două probleme făcute să intereseze, ca să zic așa, întreaga obște epigrafică: inițiativa constituirii unei *Asociații internaționale de epigrafie greacă și latină* și posibilitatea publicării în continuare a cunoscutului *Supplementum epigraphicum Graecum*, întrerupt după apariția celui de-al XXV-lea fascicul, prin plecarea redactorului permanent, A. G. Woodhead, și refuzul de a-l mai finanța din partea editorului Sijthoff. În ultima privință, o comisie formată din Jean Bingen, Georges Daux, Peter Herrmann, Luigi Moretti și A. G. Woodhead a fost împuternicită să studieze posibilitățile de finanțare în viitor a publicației și să-și fixeze atenția asupra unui redactor dispus să-și asume greaua sarcină. În privința Asociației, judecată necesară de majoritatea participanților la ședință, un alt comitet, format din Lilian Jeffery, Allan Hall, Siegfried Lauffer, Georgi Mihailov și H.-G. Pflaum, a luat asupra-și să păsească la stringerea adeziunilor și să elaboreze un proiect de statut a cărui aprobare va fi supusă congresului viitor.

În ședința finală, după o pătrunzătoare și spirituală expunere a lui Ronald Syme asupra inscripției liburline CIL XIV 3613 (= ILS 918), descoperită în 1764 și până-n zilele noastre încă neelucidată în toate particularitățile-i cronologice și prosopografice (Syme vede în ea un elogiu al lui L. Calpurnius Piso, consul în anul 15 î.e.n.), și după un cuvânt de mulțumire pentru organizatori, din partea Margheritei Guarducci, și altul de închidere, rostit de Herbert Nesselhauf, subscrisul, în numele Academiei de Științe Sociale și Politice, a transmis congresiștilor invitația României ca viitoarea întâlnire a epigrafiștilor din lumea întreagă să aibă loc la Constanța, în septembrie 1977.

D. M. Pippidi

INSCRIPTIONES GRAECAE VRBIS ROMAE curauit L. MORETTI. Fasciculus secundus, pars altera (729—1141). Studi pubblicati dall'Istituto italiano per la Storia antica, fasc. ventiduesimo, parte seconda. Roma, 1973. 258 p. in 8°, numeroase fotografii și desene afară din text.

Despre primele două fascicule ale acestei culegeri am avut prilejul să scriu în volumu precedent al revistei, p. 304—305. În cel de față, se continuă editarea inscripțiilor funerare în proză, grupa cu mult cea mai numeroasă din materialul strîns de autor. Asemenea documente sînt interesante pentru limba presărată cu latinisme, pentru onomastica în care se disting lesne mai multe grupe distincte (în linii mari: greacă, romană și orientală), în sfîrșit, dar în mai mică măsură, pentru cuprinsul felurit (indicații de natură prosopografică, istoric-religioasă și, în general, culturală).

În legătură cu limba, trebuie relevat, pe lângă numărul mare de elemente de vocabular împrumutate latinei (termeni tehnici, nume de meserii și de demnități), desele transliterări de fraze latine cu greșeli de fonetică și de ortografie, firește dacă ținem seamă de condiția socială a defuncților, cei mai mulți liberi ori sclavi, deși nu lipsesc dintre ei și cîțiva „liber profesioniști” veniți să moară în capitala Imperiului. Din numărul acestora din urmă, amintesc în treacăt un „neintrecut interpret de tragedii” (πρωφῶδός ἀνίκτητος: nr. 935), un „pitic flautist”, probabil selav (Μυροπονίου νάνω χοραύλη: nr. 798) și un κθαροῖδος mort tînăr (nr. 1034). Alături de ei, fie încă amintit un adolescent „pasionat de studii”: φιλόλογος (nr. 736). Despre acest

adjectiv, devenit pe alocuri nume propriu, cf. H.-I. Marrou, *Μουσικὸς ἀνὴρ*, Paris, 1937, p. 197—207 și L. Robert, *Hellenica*, XIII, 1965, p. 45—53).

Cît privește formularul funerar latin transcris cu litere grecești, din exemplele numeroase notate în cursul lecturii, reproduc doar două, edificatoare: Γαι Κουριατι Αθισκτι φηκες Συρος (nr. 731 : *Gai Curiati Athict fecit Syrus*) și [κον]ιουγι καρισσιμω βενε [μερεντι] φηκτι . . . σιβι ετ σουεας [λειβερετις] κτλ. (nr. 980, dar vezi și numerele 773, 774, 793, 818, 867, 1040).

Firește, epitafele creștine nu sînt luate în considerație de editor, ele fiind strîine în culegeri speciale, ca a lui Diehl și altele. Din cele păgîne, cele mai multe vădesc un indiscutabil atașament la religia tradițională. Convertiții la cultele orientale sînt puțini : un isiac (nr. 836) și un închinător al Soarelui (nr. 1061). Un Θεὸς ἤρωσ (nr. 848), deși înfățișat călare ca nenumărații noștri cavaleri traci, trebuie interpretat mai curînd ca o ipostază divină a defunctului eroizat (cf. și nr. 697).

Interesante din punct de vedere prosopografic mi se par două sau trei stele, dintre care notez în primul rînd pe a unui C. Plinius Rufus, de condiție libert și de profesie actor comic (κομωδός), îngropat de alt C. Plinius, cu cognomenul Zosimus, și el actor comic, și el libert al lui Pliniu cel Tînr, care-l pomeneste într-una din epistule (V 6). La fel epitaful fragmentar al unui *clarissim*, Pomponius Bassus, identic poate cu consulul din anii 259 și 271, *princeps Senatus* sub Claudiu al II-lea, „Goticul”. Mai puțîn limpede e fragmentul de *cursum honorum procuratorium* publicat sub nr. 1060, care ne revelă o carieră bogată (*procurator familiarum gladiatoriarum, per Asiam, procurator ludi matulini, procurator Norici, procurator annonae Alexandriae*), dar nu ne dă posibilitatea s-o legăm de vreun individ altminteri cunoscut.

Indici bogați și o tablă de concordanță cu IG XIV încheie lucrarea, cu care editorul și-a cîștigat un nou titlu la recunoștința noastră.

D. M. Pippidi

RAISSA CALZA, *Iconografia imperiale da Carausio a Giuliano (287—363)*, (Quaderni e Guide di Archeologia diretti da R. Bianchi Bandinelli, III), Roma, “L’Erma” di Bretschneider 1972. Pp. 435, Tavv. CXXXII con 491 figg. Lire 50.000.

Continua, con questo volume, la serie dei “Quaderni” ideati e diretti da R. Bianchi Bandinelli per lo studio critico dell’iconografia romana, serie iniziata brillantemente nel 1958 con l’opera di B. M. Felletti Mai sul ritratto imperiale del III secolo d.C., da Severo Alessandro a Carausio (222—285). Il presente volume parte, conseguentemente, da Carausio e arriva sino a Giuliano l’Apostata, comprendendo il complesso e discusso periodo che va dalla tetrarchia alla fine della dinastia dei secondi Flavi (287—363). L’impostazione dell’opera è, naturalmente, la stessa : dapprima i dati relativi all’aspetto fisico degli imperatori quale ci vengono offerti dalle fonti letterarie (raccolte a cura di Marina Torelli), poi una larga scelta di materiale iconografico. C’è da premettere tuttavia che il volume di R.C. si distingue dal precedente per il numero molto maggiore delle illustrazioni — quasi ogni pezzo essendo riprodotto almeno in due fotografie (faccia e profilo) — e per una più facile consultazione, grazie al riferimento, sotto ogni figura, del numero corrente della scheda di catalogo ; misura tanto più necessaria per quei pezzi presi in esame più volte nella successione cronologica del libro, sia nei casi — non rari — di identificazione iconografica discussa (come ad es. i nn. 67, 123 ; 162, 212 ; 55, 102, 122), sia nel caso di gruppi (es. nn. 7, 8, 28, 47) o di cammei a più figure (es. nn. 23, 27 ; 24, 38), per trattare separatamente i personaggi rappresentati. Un’altra utile innovazione è di riprodurre due volte la stessa immagine (No. 180), di prospetto e di profilo, con e senza restauro, per dimostrare quanto un restauro possa alterare una scultura antica, anche artisticamente mediocre.

E’ superfluo sottolineare il fatto che, nell’ambito degli studi di iconografia imperiale, il tardo antico costituisce uno dei momenti più difficili ed incerti a causa della documentazione più scarsa, dell’astrazione di molte immagini (che rende spesso difficile, se non impossibile, l’identificazione iconografica di molti imperatori), dello stadio stesso della ricerca, di tradizione più recente, che ha portato spesso a cronologie azzardate e aberranti. Ma è certo che nessuno poteva affrontare la problematica del tardo antico meglio di R.C. che da oltre vent’anni si è avventurato sul terreno che direi „minato” di quest’epoca, riuscendo a chiarirne momenti cruciali con una serie di articoli fondamentali ; basti ricordare gli studi dedicati a due sculture della sua Ostia — le statue di Massenzio e di Fausta (rispettivamente in Bull. Com. LXXII,